

Premi Ferran Soldevila

Obra guardonada 32ena edició:
Llengua i política a la Catalunya
del segle XVII, Alexandre Ros i
Gomar (1604-1656) d'Antoni
Simon Tarrés.

Discurs del guardonat

Antoni Simon Tarrés

El jurat del XXXIIè Premi Ferran Soldevila ha guardonat l'obra "Llengua i política a la Catalunya del segle XVII, Alexandre Ros i Gomar (1604-1656)" d'Antoni Simon Tarrés, publicada per l'editorial Afers, per l'enfocament original de l'estudi sobre les relacions entre llengua, poder i nació a la Catalunya del segle XVII, que s'insereix en la seva recerca sobre la formació de les identitats nacionals i les institucions polítiques a l'edat moderna.

Antoni Simon Tarrés (Girona 1956), és catedràtic d'Història Moderna de la Universitat Autònoma de Barcelona i membre numerari de l'Institut d'Estudis Catalans. Entre les seves línies de recerca esmentem la demografia històrica; l'estudi i edició de memòries i diaris personals; l'estudi de les relacions i l'articulació de Catalunya amb la monarquia hispànica, la Guerra dels Segadors i el pensament polític de l'època moderna. De les publicacions dels darrers anys destaquem: Els orígens ideològics de la Revolució Catalana de 1640 (1999), Premi "Prat de la Riba" de l'IEC; Construccions polítiques i identitats nacionals. Catalunya i els orígens de l'estat modern espanyol (2005); Pau Claris, líder d'una classe revolucionària (2008), premi "Serra d'Or" de recerca en humanitats; Del 1640 al 1705. L'autogovern de Catalunya i la classe dirigent catalana en el joc de la política internacional europea (2011) i La Bíblia en el pensament polític català i hispànic de l'època de la raó d'estat (2016). També va dirigir el Diccionari d'Historiografia catalana (2003) i és el responsable científic del portal www.memoriapersonal.eu.

DISCURS XXXII PREMI FERRAN SOLDEVILA

Senyor president de la Fundació del Congrés de Cultura Catalana, amigues i amics tots, bona tarda a tothom.

I. En primer lloc, i abans de tot, voldria afegir-me a l'homenatge que es fa de la figura de la doctora Maria Teresa Ferrer i Mallol, qui ben segurament ha estat la medievalista més prolífica i rellevant de la historiografia catalana. Evidentment, també vull agrair a la Fundació del Congrés de Cultura Catalana i al jurat la concessió d'aquest premi "Ferran Soldevila" de recerca històrica, el qual té per a mi un doble valor i significació.

Primerament, entenc que la mateixa existència del Premi Ferran Soldevila suposa un reconeixement a la tasca realitzada pels molts investigadors que treballen en aquest àmbit de les Humanitats. Avui dia, aquesta recerca no és que sigui menystinguda, sinó que gairebé ha deixat de ser considerada com a tal en les agències, en el sistema universitari i en l'administració pública en general, i això passa molt especialment quan dita recerca agafa la forma vehicular d'una monografia. Cal dir que, si bé aquesta no es una tendència exclusiva de l'àmbit català, lamentablement té una especial intensitat a casa nostra, ja que en altres àmbits universitaris i culturals com poden ser l'anglosaxó, el francès o l'italià, les monografies científiques d'Història, Història de la Literatura, d'Art o Filosofia, continuen sent una via prestigiada per a la vehiculació de la recerca.

La necessària i desitjable internacionalització de la recerca feta a Catalunya no es pot limitar a incrementar el nombre d'articles publicats en revistes científiques preferentment anglosaxones, ni ha de significar la renúncia a l'ús de la llengua catalana; tampoc dita recerca ha de quedar focalitzada

"Primerament, entenc que la mateixa existència del Premi Ferran Soldevila suposa un reconeixement a la tasca realitzada pels molts investigadors que treballen en aquest àmbit de les Humanitats"

en el conreu d'algunes especialitats científicotècniques o biomèdiques. Indubtablement els avenços tècnics tenen la potencialitat de fer-nos viure més i en millors condicions materials, però per si mateixos no ens faran millors. Només des de la combinació de la recerca tècnica amb l'autocomprensió individual i col·lectiva que ens ofereixen les Humanitats i les Ciències Socials podrem avançar cap una veritable "humanització". Sense això, en el millor dels casos, tan sols aprofitarem d'una manera socialment molt limitada les possibilitats dels avenços científicotècnics, i, en el pitjor dels casos, aquests seran mal usats i es giraran en contra nostra o de la majoria de nosaltres.

En segon lloc, la concessió d'un premi que porta el nom de "Ferran Soldevila" té per a mi un altre valor i significació. Tal com és sabut i reconegut, Ferran Soldevila fou juntament amb Jaume Vicens Vives, el gran mestre de la historiografia catalana del segle XX. Però, personalment, per a mi Soldevila no tan sols suposa un referent historiogràfic, sinó també un referent cívic, nacional i ètic. En condicions sovint extremament adverses, Ferran Soldevila és va dedicar amb aquella "santa continuïtat" que esmentava en el seus dietaris, a conrear la història i la cultura catalanes per un doble objectiu nacional i social. I no només això, si hom ressegueix la seva trajectòria vital i intel·lectual a través de la seva ingent obra, però també a través dels seus dietaris, cartes i altres papers privats rescatats gràcies a l'esforç d'Enric Pujol, hom percep Soldevila com un intel·lectual fonamentalment íntegre i honest. Evidentment, Soldevila té les seves conviccions però sempre és rigorós en el seu treball de recerca i, no menys important, les seves idees i discurs guarden una gran coherència amb el que va fer i practicar al llarg de la seva vida.

Gràcies, per tant, per aquest reconeixement lligat a una figura tan cabdal i exemplar de la historiografia i de la cultura catalanes. En petita correspondència, he intentat per aquest acte reconstruir la recerca que ha originat "Llengua i política a la Catalunya del segle XVII. Alexandre Ros i Gomar 1604-1656", tot remarquant les que considero principals aportacions del text.

"Ferran Soldevila fou juntament amb Jaume Vicens Vives, el gran mestre de la historiografia catalana del segle XX"

II. Aquest és potser un llibre no molt extens, però que ha tingut un llarg procés d'elaboració. Quan ja fa més de quatre dècades em vaig iniciar en la recerca històrica treballant l'etapa inicial de la Guerra dels Segadors, vaig topar amb una figura atractiva, encara que bastant enigmàtica: Alexandre Ros. No es tractava d'un personatge desconegut, però la informació biogràfica llavors disponible era escassa i no sempre ben contrastada.

Tot i el seu perfil borrós, Alexandre Ros havia atret l'atenció de diversos estudiosos per alguns dels seus escrits publicats en les convulses dècades de l'equador de la centúria del sis-cents. Una de les obres conegudes de Ros era el Memorial en defensa de la llengua castellana publicat l'any 1636 sota el pseudònim de Juan Gómez Adrín, on el llavors jove jesuïta s'havia esforçat per refutar els arguments del Concili Provincial de Tarragona de 1635-1636 en favor que el català fos l'única llengua de predicació de tota la província de la Tarraconense. Per defensar la predicació de la llengua castellana a Catalunya, Ros va emprar raons pastoral utilitàries i de reputació religiosa, però també altres de tipus polític. En aquest memorial, Ros afirmava que "el castellano sigue la fortuna del imperio" i que era la llengua comuna d'Espanya. El jesuïta era partidari, si no d'una unificació lingüística, sí de l'existència d'una llengua comuna superior i oficial per a un mateix domini polític: "avemos de hablar, no en la lengua nativa a una provincia, sino en la general y común a la nación, como lo es la castellana en esta monarquía". Com es pot veure, just en el moment de les fortes tibantors institucionals que precediren a l'esclat revolucionari del 1640, Ros plantejava el paper que la llengua tenia en l'organització política.

En segon lloc, en el temps que vaig iniciar les meves recerques sobre la Guerra dels Segadors, Ros era conegut per un altre text no menys polèmic, el qual havia estat publicat a Nàpols l'any 1646 amb el títol de

"Just en el moment de les fortes tibantors institucionals que precediren a l'esclat revolucionari del 1640, Ros plantejava el paper que la llengua tenia en l'organització política."

“Cataluña desengañada”. D’una manera ben directa i ja en les ratlles del pròleg, Ros declarava que la seva obra era una arma política destinada a contribuir a la recuperació espanyola de Catalunya: *“en siglo tan cauteloso, en que se pelea más con libros que con ejércitos, e querido militar en las armas de la pluma para ver si se gana Cataluña por el mismo camino por donde se perdió”*.

Aquesta era una obra que volia fer obrir els ulls als catalans per tal que rectificuessin l’error històric que havia suposat l’aliança francocatalana de 1641. El text de Ros era dedicat a argumentar que la guerra que Catalunya mantenia contra el monarca catòlic no era ni “fàcil”, ni “útil” ni “decente” i, entre molts altres temes, Ros tornava a tocar la relació entre llengua i política, tot assenyalant la força que tenia el factor lingüístic per cohesionar el domini polític espanyol:

“Entre otras razones di una, que en lo político tiene muy fuertes aceros: que no era bien separarse de la lengua de la monarquía que siempre había sido común [...] porque con la familiaridad de la lengua se introduce el amor de las naciones, y con la separación de la castellana, se avían de alienar los ánimos, hallándoles más dispuestos para las novedades que después han sucedido”.

És a dir, Alexandre Ros reconeixia que en la polèmica conciliar havia defensat la predicació en llengua castellana per raó d’uns fins polítics: mirar d’agermanar nacionalment Catalunya amb Espanya a partir d’una llengua comuna: la castellana.

A la ratlla dels anys setanta i vuitanta del segle passat, la figura d’Alexandre Ros també era coneguda per haver estat ambaixador de la Diputació del General a la Cort de Madrid després de la conquesta de Barcelona per les tropes de Joan Josep d’Àustria l’octubre del 1652. No deixava de ser xocant que un personatge que a la Cataluña desengañada havia comparat Barcelona i la seva classe dirigent amb la secta fanàtica dels

“El text de Ros era dedicat a argumentar que la guerra que Catalunya mantenia contra el monarca catòlic no era ni “fàcil”, ni “útil” ni “decente” i, entre molts altres temes”

zelotes i amb la Jerusalem destruïda per Tit l’any 70 després de Crist, ara es convertís en el seu ambaixador a Madrid per negociar qüestions tan cabdals com el cobrament de les pensions del censal de les 300.000 lliures que havia servit per finançar la guerra contra la monarquia espanyola o el retorn del control de les insaculacions de la Diputació i del Consell de Cent i, per tant, la vindicació de l’estatus constitucional anterior al 1640.

Que Alexandre Ros seria una peça difícil de percaçar en termes de recerca me’n vaig donar compte ben aviat. A més de la mobilitat del seu periple vital que permetien endevinar les dades biogràfiques fins aquells moments disponibles, també es podia intuir una personalitat intel·ligent però molt versàtil. Altrament, la lectura atenta dels textos llavors coneguts, em portava a pensar que la claredat i contundència amb què Ros expressava les seves idees no el feia un home de pensament simple ni exempt de contradiccions. Així, l’any 1638, abans de marxar cap a Roma, Ros signà l’aprovació del sermó que Miquel Joan d’Osona, canonge de la catedral de Barcelona, predicà al palau de la Diputació per la diada de Sant Jordi. En aquesta aprovació Ros lloava l’estil florit del català emprat en el sermó d’Osona, tot dient que *“nuestra nación se ufana de ver su lengua con tan culto aliño, desmintiendo este sermón el engaño que no admite adornos nuestro idioma”*, cosa que havia portat a Jordi Rubió i Balaguer, i després també a Anna Maria Torrent, a pensar que l’Alexandre Ros de l’aprovació del sermó del 1638 era un personatge diferent de l’autor del Memorial en defensa de la predicació en castellà del 1636. Tanmateix, la realitat era que, per a Alexandre Ros, la defensa de la predicació de la llengua castellana a Catalunya per motius essencialment polítics no era incompatible amb propugnar la culteranització estilística de la llengua catalana.

Durant anys, una carpeta de color verd que al final ja blanquejava pel desgast del temps, va anar recollint tota la documentació trobada sobre Ros i la seva obra. De l’Archivo Histórico Nacional de Madrid,

“Per a Alexandre Ros, la defensa de la predicació de la llengua castellana a Catalunya per motius essencialment polítics no era incompatible amb propugnar la culteranització estilística de la llengua catalana.”

de l'Archivium Romanum Societatis Iesu i de l'Arxiu Històric de la Companyia de Jesús de Catalunya en vaig treure informació sobre la fonamental etapa de formació de Ros amb els jesuïtes i sobre la seva relació amb els Agullana a la Girona dels anys trenta. L'Arxiu de la Corona d'Aragó i l'Archivo General de Simancas em van proporcionar dades sobre els vincles de Ros amb el poder espanyol a Roma, Nàpols, Madrid i Barcelona. Així mateix, i sota el guiatge de l'amic Enric Querol, vaig explorar a través de la documentació de l'Arxiu de la Catedral de Tortosa la relació de Ros amb la capital del Baix Ebre. Altrament, en biblioteques i centres documentals ben diversos (com la Real Academia de la Historia, Biblioteca Municipal de Palma de Mallorca, Biblioteca Nazionale di Nàpols, Biblioteca Nacional de España, Biblioteca Nacional de Catalunya entre altres) vaig poder consultar els sermons i els altres memorials impresos i manuscrits de Ros, alguns dels quals eren pràcticament desconeguts, potser perquè només, que jo sàpiga, se'n han conservat un o dos exemplars.

A partir d'ací, i aprofitant també algunes recerques de la Guerra dels Segadors que havien incidit en la figura de Ros, vaig traçar un perfil biogràfic, polític i intel·lectual d'aquell personatge atractiu però enigmàtic, descobert quan donava les meves primeres passes en la recerca històrica. Els resultats eren prou interessants. D'entrada, algunes dades bàsiques de la seva biografia fins llavors acceptades, com la data de naixement, eren equivocades, però, sobretot, la suma de la documentació recollida i la visió més completa de la producció politicoliterària de Ros, em va permetre bastir un perfil intel·lectual més precís i menys sincopat del personatge.

El resum d'aquest perfil deia que Alexandre Ros i Gomar va néixer a l'Alguaire l'any 1604. Descendent de dues nissagues de la petita noblesa catalana, Ros havia estat marcat decisivament per la seva formació amb els jesuïtes. Encara que a finals de 1638 abandonà la Companyia de Jesús, l'empremta d'aquesta fou decisiva per a la modelació de la seva

"Descendent de dues nissagues de la petita noblesa catalana, Ros havia estat marcat decisivament per la seva formació amb els jesuïtes"

escala de valors polítics i culturalingüístics, així com també per establir els seus primers contactes amb els cercles de poder.

Allarg de la seva trajectòria vital, Alexandre Ros s'aproximà a personatges i cercles familiars que li permeteren introduir-se en les esferes de l'alt poder polític i cultural de l'època: els Agullana a Girona, els Barberini i els ambaixadors espanyols a Roma, els virreis espanyols a Nàpols, Joan Josep d'Àustria a Nàpols, Madrid i Barcelona, acabant com ambaixador de la Diputació del General a Madrid en la darrera etapa de la seva vida. L'aproximació i el gust pels nuclis de poder era, per tant, una constant de la seva trajectòria, encara que la seva lleialtat màxima fos sempre al poder monàrquic.

El desembre de l'any 1652, com a molts altres "soldats de la ploma", Ros va confeccionar un memorial de serveis adreçat a Felip IV per tal d'obtenir una pensió d'uns 1.000 ducats de renda situats en algun bisbat de Castella o Catalunya. En aquest memorial, a més de relacionar els mèrits que havia guanyat amb les armes de paper, Ros va voler emular els soldats de fortuna relatant alguna de les peripècies viscudes en defensa del poder reial. Així, Ros explicava i es vantava com el juliol de 1647 havia rebut una escopetada al peu quan va sortir pels carrers de Nàpols acompanyant al duc d'Arcos per tal d'encalmar la fúria del poble napolità. També relatava com l'octubre d'aquell mateix 1647, en fer costat a Joan Josep d'Àustria en la seva entrada a Nàpols, un cavall va caure i li va trepitjar un dit de la mà dreta. Encara que evidentment jo no vaig estar al Nàpols d'aquell tempestuós 1647, m'imagino a un Alexandre Ros incòmode i atemorit enmig d'aquella gentada abrivada del *popolo minuto* napolità. Alexandre Ros no era un home d'acció. A ell li agradava anar en carrossa, vestir i calçar de forma luxosa i trobar-se rodejat de poderosos protectors i protectores nobles com Lionor d'Agullana, Anna Carafa o Luisa Gómez de Sandoval y Rojas, de les quals en va ser capellà i confessor. Les seves armes sempre foren la tinta, el paper i la paraula.

"Alexandre Ros no era un home d'acció. A ell li agradava anar en carrossa, vestir i calçar de forma luxosa i trobar-se rodejat de poderosos protectors i protectores nobles com Lionor d'Agullana"

En els àmbits cultural i lingüístic, indubtablement Ros féu seva, féu pròpia, la llengua castellana, en la qual hom pot trobar gairebé tota la seva producció escrita manuscrita i impresa: memorials, sermons, correspondència, informes, etc. I, de fet, la majoria de les institucions i personatges de poder amb que es relacionà (la Companyia de Jesús, Martín Sanz de Latrás, els ambaixadors espanyols a Roma, els virreis de Nàpols, Joan Josep d'Àustria, els cercles dels confessors jesuïtes de la Cort de Madrid) també tenien el castellà com a llengua pròpia. És cert, tal com he esmentat, que Alexandre Ros fou també ambaixador de la Diputació del General a la Cort de Madrid, però aquest paper cal situar-lo en el nou context en què es mogueren les relacions entre les institucions catalanes i la Cort de Madrid després de la conquesta de Barcelona per les tropes felipistes l'octubre del 1652.

L'anàlisi dels escrits de Ros i de la informació biogràfica disponible, em va portar a entrellucar una personalitat inquieta, a voltes atrevida i amb un cert gust per a l'ostentació intel·lectual i social. A nivell politicoideològic, vaig interpretar que Alexandre Ros es situaria en la línia d'un "regalisme moderat", sent també partidari de la integració de Catalunya en el projecte supranacional espanyol ja ben definit d'ençà finals del segle XVII per la intelligentsia castellanocortesana. Un "regalisme moderat" que no posava en qüestió la *plena potestas* del príncep però que apel·lava a la clemència i benignitat cristiana d'aquest per establir una relació pastoral i amorosa entre rei i súbdits. A diferència d'altres teòrics cortesans, Ros no qüestionava l'existència i l'oportunitat del règim de constitucions del Principat, però el subordinava sempre a la preeminència i necessitats del poder reial, tot propugnant alhora una via d'integració política i cultural-lingüística de Catalunya dins aquest projecte supranacional espanyol, tot i que Ros no concretaria mai ni les vies ni les formes per a fer-ho possible.

"L'anàlisi dels escrits de Ros i de la informació biogràfica disponible, em va portar a entrellucar una personalitat inquieta, a voltes atrevida i amb un cert gust per a l'ostentació intel·lectual i social."

III. L'obra i la figura de Ros plantejava d'una manera ben clara les interrelacions entre poder, nació i llengua que es donaven en aquella primera fase de construcció dels estats moderns. Tanmateix, encara que la recerca oferia resultats prou interessants, no deixava de ser un estudi d'un "cas" que, d'altra banda, tenia molta més incidència en el terreny de la teoria que no pas en el de la pràctica polícolingüística.

De fet, mentre anava emplenant la carpeta verda amb fitxes i fotocòpies sobre Ros i la seva obra, es produïa l'eclosió historiogràfica del tema de les identitats nacionals en el període anterior als nacionalismes contemporanis. Una eclosió conceptual i de recerca interdisciplinària que, entre altres coses, va generar un important debat sobre la relació entre el factor lingüístic, d'una banda, i les identitats nacionals i les formes d'organització política anteriors a les revolucions liberals.

Després d'algunes lectures vaig assajar sintetitzar els posicionaments dels sociolingüistes, historiadors, historiadors de la llengua i de la literatura, antropòlegs, etc., que havien intervingut en aquestes discussions, tot apuntant l'existència de quatre grans línies interpretatives:

1. La primera correspondria a la dels autors que afirmaven que la llengua constituïa un element primordial en la configuració de les nacions i de les identitats nacionals. Per antropòlegs i sociolingüistes com Edward Shils, Clifford Geertz, Harold Isaacs, John E. Josep Josua Fishman o Josep Ramon Llobera, el factor lingüístic era un element clau per a la configuració dels límits ètnics i nacionals de les comunitats humanes. La base d'aquesta argumentació es trobaria en que, tal com haurien apuntat des de diferents camps d'estudi de l'evolució humana autors com Robin Dunbar o Jean Louis Dessalles, la llengua constituïria un signe elemental de diferència i, alhora, una via singular -en el sentit de pròpia- no solament per transmetre experiències sinó també per configurar-les i teixir lligams emotius en qualsevol comunitat; des d'aquesta perspectiva, el llenguatge tindria una dimensió intrínsecament política.

"Per antropòlegs i sociolingüistes com Edward Shils, Clifford Geertz, Harold Isaacs, John E. Josep Josua Fishman o Josep Ramon Llobera, el factor lingüístic era un element clau per a la configuració dels límits ètnics i nacionals de les comunitats humanes."

2. En segon lloc es podien distingir els estudiosos que interpretaven que les identitats nacionals i les nacions s'havien configurat a través de processos històrics en què hi intervenien elements diversos de naturalesa territorial, econòmica, religiosa, cultural i lingüística. En aquesta línia interpretativa, la llengua, segons els casos, hi jugaria tant un paper principal com un de secundari o un altre d'escassament significatiu. Així, en el conjunt de l'Europa central i oriental, segons Hugh Seton-Watson, la llengua i la tradició historicomítica van esdevenir els ingredients principals per a l'emergència de les consciències nacionals i de les nacions. En contrast amb això, aquest estudiós de les llengües eslaves, interpretava que a Anglaterra i a França la conformació d'una consciència nacional va anar especialment lligada a elements de tipus territorial-polític, econòmic i social, no negant, però, la presència del factor lingüístic.

3. En tercer lloc, hi havia els historiadors com Peter Burke que si bé interpretaven que només d'ençà les revolucions liberals que feren caure les estructures de l'Antic Règim, hi hagué una "nacionalització" de la llengua, advertien, però, que aquesta forta relació entre nació i llengua en l'època dels nacionalismes contemporanis tenia uns precedents que calia no negligir.

Així, Burke posava en relleu que en els segles de la primera modernitat hi hagué una notable interrelació entre llengua i poder polític. Per aquest professor de Cambridge, en el reforçament de les estructures estatals que caracteritzava el període dels segles XVI, XVII i XVIII, els poders polítics veieren la llengua com un element d'"integració cultural" útil per a l'objectiu de la "integració política" que bàsicament perseguïen.

4. Finalment, hom podia distingir una línia interpretativa que sostenia que abans de la Revolució Francesa no es podia establir una relació entre llengua i nació, i que la llengua no constituïa un element d'organització

"Així, en el conjunt de l'Europa central i oriental, segons Hugh Seton-Watson, la llengua i la tradició historicomítica van esdevenir els ingredients principals per a l'emergència de les consciències nacionals i de les nacions"

política en les societats de l'Antic Règim. Aquesta, que ja fou una posició mantinguda per Lucien Febvre pel que fa a la relació de la llengua amb la història de la nació francesa, havia estat més recentment sostinguda pels historiadors construccionistes de la nació, per als quals aquesta seria un "invent" dels nacionalismes contemporanis. Així, per a Eric J. Hobsbawm no es podia parlar de "llengües nacionals" en el període prenacionalista, ja que, segons aquest influent historiador marxista, les llengües nacionals són quasi sempre conceptes semiartificials, si és que no són completament inventats. Tot i que Hobsbawm acceptava, en la línia de Benedict Andersson, que les llengües serien un element important de "cohesió" del protonacionalisme popular, considerava que això era un fenomen que es remuntava com a màxim a final del segle XVIII i començament del XIX.

En aquest mateix període històric, la historiografia catalana també es va veure sacsejada per aquestes polèmiques. Seguint les idees expressades primàriament per autors com el mateix Ferran Soldevila, fins la dècada dels anys vuitanta del segle passat, els estudis de Jordi Rubió, Martí de Riquer, Jordi Carbonell, Joan Fuster, Max Cahner, Jordi Ventura, Modest Prats i Josep M. Nadal principalment, havien examinat amb detall les causes, la cronologia, la sociologia i les vies de "penetració" o d'"interferència" del castellà en el domini lingüístic del català d'ençà el segle XV.

Així, les aportacions d'aquests reconeguts estudiosos esmentaven la castellanització de la dinastia regnant, l'allunyament de la Cort, la castellanització de moltes nissagues de l'alta aristocràcia, l'afebliment i castellanització de la burgesia autòctona per la pèrdua de poder econòmic i polític dels territoris de la Corona d'Aragó, les reformes dels ordes religiosos amb la castellanització d'alguns monestirs catalans, l'increment de la predicació en castellà, el paper intimidatori cultural i lingüístic de la Inquisició moderna, la mediocritat de les universitats catalanes, el creixent prestigi de la literatura castellana del Segle d'Or

i les dificultats d'adaptació d'un mercat petit, com ho era el català, als canvis que va suposar el desenvolupament de la cultura impresa. Tot això, evidentment, abans d'entrar en una etapa no ja "d'ingerència", sinó de "repressió" una vegada es va consumir l'ensulsiada que comportà la derrota de la Guerra de Successió Espanyola.

Encara que gairebé tots aquests factors fossin objecte de controvèrsia respecte del grau de rellevància que havien tingut en la "penetració" o "interferència" del castellà en els països de parla catalana, cap dels autors citats posava en discussió les dues idees bàsiques que, encara que fos molt primàriament, havien establert els homes de la Renaixença i del catalanisme polític vuitcentista: 1. La interconnexió entre nació catalana, política i llengua; i 2. L'existència de factors exògens de naturalesa política en la introducció i l'expansió del castellà en els segles XV-XVIII.

Tanmateix, les bases del paradigma interpretatiu fins aquell moment dominant van ser severament qüestionades l'any 1987 a la conferència que John H. Elliott va pronunciar al Saló de Cent el 10 de setembre amb motiu de la commemoració de la Diada Nacional de Catalunya. En el seu discurs, Elliott, qüestionava que en el segle XVII distintes "unitats menors" a fer -com ho eren Catalunya, Escòcia o Bohèmia- tinguessin una significació nacional o estatal, tot afegint que les bases de la seva estructuració eren fonamentalment el dret, el costum i els privilegis, negant a la llengua un paper "organitzatiu" de la societat. La conferència de John Elliott va ser replicada poc temps després per diversos professors d'història i de ciències de la informació de les universitats catalanes en un article que portava el significatiu títol de "L'historiador dalt del cavall". Al costat de la crítica general que es feia a l'historiador anglès com a representant de la historiografia dels "vencedors", la qual enaltia els subjectes històrics hegemònics davant els que no havien reeixit en la lluita pel poder, els professors que signaven dita rèplica feien una lectura ben diferent del paper que el factor lingüístic jugava en la història, no només de la formació històrica catalana sinó del conjunt

"En el seu discurs, Elliott, qüestionava que en el segle XVII distintes "unitats menors" a fer -com ho eren Catalunya, Escòcia o Bohèmia- tinguessin una significació nacional o estatal"

de societats de l'Antic Règim. Per a Eva Serra, Enric Marín i els altres estudiosos que donaren rèplica a Elliott, el "simbolisme polític" capital que la llengua assolí amb els moviments nacionals del segle XIX, no desvirtuava la seva funció organitzativa comunitària en els segles de l'Antic Règim.

Amb posterioritat a la polèmica desfermada pel qüestionament que John H. Elliott havia fet del paradigma interpretatiu fins llavors dominant en la historiografia catalana, es van publicar diversos treballs que van fer avançar notablement el coneixement de la història de la llengua en els segles de la primera modernitat. Les aportacions d'Anna M. Torrent, Mila Segarra, August Rafanell i Joan Lluís Marfany especialment, van abordar qüestions fonamentals de la sociolingüística en aquest període històric. Emprant un nombre considerable de fonts impreses i manuscrites de tipologies diverses (memòries i diaris personals, dietaris institucionals, sermons i altres peces religioses, obres literàries, històriques i jurídiques de l'alta cultura, gasetes, fulls volanders, textos menors de diversa mena, correspondències familiars i institucionals, etc.), aquests autors es van esforçar per respondre a preguntes cabdals com: quina llengua es parlava i s'escrivia en els segles XVI i XVII?, quins grups socials parlaven i escrivien en català i en castellà?, quan es produïren els canvis idiomàtics?, quines foren les causes de l'ús oral i escrit de les dues llengües?, i també: qui parlava i qui escrivia en cada llengua en cada moment històric?

Dins aquesta onada de nous estudis lingüístics l'autor que després de la intervenció de John H. Elliott es va manifestar més crític amb la línia general interpretativa sostinguda tradicionalment pels estudiosos de la història de la llengua catalana fou, sens dubte, Joan Lluís Marfany. A la monografia "La llengua maltractada" (2001) i a una sèrie de treballs anteriors i posteriors aplegats al volum "Llengua, nació i diglòssia" (2008), aquest professor de la Universitat de Liverpool va defensar la tesi de què no era apropiat parlar de "substitució", "ingerència" o "interferència" del

"Amb posterioritat a la polèmica desfermada pel qüestionament que John H. Elliott havia fet del paradigma interpretatiu fins llavors dominant en la historiografia catalana, es van publicar diversos treballs que van fer avançar notablement el coneixement de la història de la llengua en els segles de la primera modernitat"

castellà en els segles XVI-XVIII, sinó d'un procés de diglòssia definida com "la pràctica segons la qual un individu o un grup homogeni d'individus utilitza l'una o l'altra de dues llengües per dues funcions o menes de funcions diferents". La clau de la diglòssia no radicaria en un factor polític o nacional sinó de classe.

Segons Marfany, la diglòssia seria un "procés endogen, doncs, ben endogen". Marfany precisava que això no exclouia que hi haguessin factors "externs" -el poder de la monarquia-, però els "factors operants no van ser pas aquests, sinó els que emanaven de la pròpia societat catalana", la qual entre els seus estrats dirigents mostrava abans de 1714 un comportament "decididament diglòssic". És a dir, el poder polític (una monarquia castellanitzada) hi era present, però no operava com un agent actiu en el terreny lingüístic. En altres paraules, per a Marfany, a Catalunya i, en general, a totes les societats de l'Antic Règim no va existir interrelació entre llengua, nació i política, arrenjerant-se així decididament amb els plantejaments exposats per John H. Elliott.

Així, Marfany trencava ben clarament amb les dues idees dominants en la historiografia catalana per explicar la trajectòria de la llengua abans del segle de la Renaixença, ja que el professor de Liverpool sostenia que: 1. La llengua no constituïa cap factor organitzador polític o identitari abans del segle XIX; i 2. Afirmava que no va haver-hi ni voluntat, ni accions ni instruments relacionats amb l'esfera política en la introducció del castellà durant els segles XVI-XVIII, sinó que això fou un procés de naturalesa endògena.

IV. Aquests eren els termes amb que estava plantejat el debat de la relació entre llengua i política a l'altura de l'inici de l'actual mil•lenni. Les idees expressades per Alexandre Ros xocaven amb les d'historiadors de la llengua que, com Joan Lluís Marfany, no consideraven que el factor polític fos un agent operatiu en el procés d'introducció de la

"En altres paraules, per a Marfany, a Catalunya i, en general, a totes les societats de l'Antic Règim no va existir interrelació entre llengua, nació i política, arrenjerant-se així decididament amb els plantejaments exposats per John H. Elliott."

llengua castellana a la Catalunya dels segles XVI i XVII, però la distància que podia existir entre el discurs teòric i el desenvolupament històric feia necessari estudiar amb més cura una de les tesis fonamentals en disputa del debat endegat: la de si va haver-hi, o no, voluntat, accions i instruments per part del govern central de la monarquia hispànica d'incidir lingüísticament a Catalunya. I això ho vaig plantejar no tant a partir de l'examen dels comportaments lingüístics -tal com havien fet els historiadors de la llengua i de la literatura que havien protagonitzat el debat-, com de veure si van existir, o no, idees, directrius i accions polítiques del govern central de la monarquia hispànica que tinguessin uns efectes lingüístics, tot propiciant l'extensió de la llengua castellana a Catalunya durant el segle XVII.

Les investigacions que havia realitzat sobre les interrelacions existents entre les primigènies estructures estatals i el desenvolupament de les identitats nacionals catalana i espanyola, em van proporcionar una base per aquest tipus d'exploració.

Era sabut que les polítiques lingüístiques conscients adreçades al procés d'imposició d'una llengua no havien estat en general pròpies dels poders de les societats de l'Antic Règim. Amb tot no faltaven exemples d'accions planificades per intentar substituir per motius polítics o politicoreligiosos la llengua de determinats pobles i comunitats en els segles anteriors a les revolucions liberals i als moviments nacionalistes, com seria el cas de la comunitat morisca peninsular, així com també dels guanxes de les Illes Canàries i dels pobles indígenes del continent americà sota el domini espanyol.

Aquests casos, però, constituïen més aviat excepcions a la norma general que, durant els segles de la primera modernitat, els poders polítics no endegaren estratègies lingüístiques planificades i conscients. Tanmateix, això no volia dir que la llengua fos una qüestió políticament neutra. I, de fet, una munió d'estudis realitzats en àmbits territorials i

culturals i lingüístics ben diferents, havien mostrat les interconnexions entre llengua i política que es donaren en les societats europees dels segles de la primera modernitat, i, més concretament, de la significació de la llengua com a “qüestió d'estat”.

En el cas espanyol, hom havia pogut constatar que d'ençà les dècades finals del segle XVI es bastí des dels cercles castellanocortesans un projecte ibèric prou ben definit d'Espanya com a comunitat política, alhora que la identitat castellana es metaforsejava en una identitat nacional espanyola. D'ençà el darrer tram de la centúria del cinc-cents, un grup rellevant de juristes, cronistes, teòlegs i catedràtics vinculats a les esferes del govern i de l'Administració de la monarquia espanyola havia apostat per la conformació d'una comunitat política espanyola com a projecte de futur capaç de sortejar amb garanties les tempestes i els esculls d'aquells temps convulsos de la formació de sistema d'estat moderns. Aquests intel·lectuals i professionals (Baltasar Álamos de Barrientos, Juan de Mariana, Gregorio López Madera, Martín González de Cellorigo, Pedro de Valencia, Francisco de Quevedo, Sancho de Moncada, etc.) havien elaborat un primitiu projecte “nacional” espanyol que pretenia construir una base d'estat a l'antiga Ibèria, una base d'estat que fos compactada institucionalment i, més a llarg termini, identitàriament.

Per a tots aquests autors de la teoria de l'estat catòlica, rei i religió constituïen dos pilars clau per a la conformació d'una comunitat política. Però, a l'altura de finals de la centúria del cinc-cents, a la majoria d'ells no se'ls hi escapava que el binomi religió-príncep era insuficient per assegurar la viabilitat futura d'una *respublica* i que calia avançar en l'homogenització i cohesió dels súbdits fins a teixir uns lligams horitzontals que evitessin els perills de la disgregació interna.

Un dels autors més influents en el pensament contrareformista catòlic, el jesuïta piemontès Giovanni Botero, asseverava que a l'igual que el sobirà havia de controlar la llibertat de la consciència dels seus súbdits, també

ho havia de fer amb la seva llengua. En el llibre cinquè de la “*Ragion di Stato*”, en abordar com s'havien de tractar els vassalls deslleials i herètics, Botero veia la unitat lingüística com un factor de cohesió política i, contràriament, la diversitat de llengües com un perill de disgregació: “*Dado que el vínculo de unión está en el hablar, fuérceles a que hablen nuestra lengua, a fin de que si hablan sean entendidos, como ha hecho el Rey Católico con los moriscos de Granada*”; a la seva obra Botero propugnava una llengua, una moneda i uns “costums” comuns per a la *respublica*, ja que només així els súbdits podien constituir una *pàtria natural*”.

Fins i tot, un partidari de una concepció universalista de la monarquia catòlica com ho era el dominic calabrès Tomasso Campanella, asseverava que, perquè un domini polític assolís estabilitat política, havia de tendir a formar una “societat natural”, una mena d'unió de moltes famílies entrelaçades “*por vínculos de consanguinidad y afinidad, en espacio común bajo un mismo cielo, leyes, costumbres, usos y deseos comunes, lengua común y una única forma de vestir*”.

Aquests influents teòrics del contrareformisme catòlic, pensaven que els projectes polítics estatals, per tal que fossin viables, havien de comportar una integració cultural-simbòlica, identitària i lingüística, per tal de que es conformés una “societat natural”. I, en aquest punt, l'hegemonisme castellà es manifestava també en el terreny lingüístic. Ja d'ençà del segle XVI nombrosos autors maldaven no tan sols per exaltar la llengua castellana sinó també per minimitzar, obviar o desnaturalitzar les altres llengües peninsulars, això per tal de fer el castellà la llengua “oficial” -en el sentit de pròpia- de l'emergent pàtria o nació espanyola. Un protonacionalisme cultural i lingüístic que, tal com passava amb el vocabulari polític, anava generalitzant l'ús del concepte de “llengua espanyola” en detriment del de “llengua castellana”.

En definitiva, en autors com Botero, Campanella, López Madera, Herrera,

“Aquests influents teòrics del contrareformisme catòlic, pensaven que els projectes polítics estatals, per tal que fossin viables, havien de comportar una integració cultural-simbòlica, identitària i lingüística, per tal de que es conformés una “societat natural”.

Sherley, però també després Baltasar Gracian i Diego Saavedra y Fajardo, hi restava prou ben apuntada la idea d'una "comunitat natural" en què els elements de naturalesa ètnica (territori, costums, llengua) serien la base un projecte polític de tipus nacional; unes formulacions que José Antonio Maravall va comparar i considerar predecessores de les tesis nacionalistes d'Ernest Renan.

Tanmateix, encara que la majoria dels autors esmentats no fossin només "teòrics", sinó que estiguessin ben integrats en les estructures del poder, calia preguntar-se fins a quin punt aquestes idees incidiren en les directrius i en la pràctica de govern de la monarquia espanyola. Com és sabut, no existí cap pla o programa específic en el terreny cultural i lingüístic, però tant en les directrius generals polítiques del "Gran Memorial" de 1624 com en les més concretes de la "Unión de Armas" de 1626, hom hi podia trobar aquest ideal d'hispanització castellanitzadora que la *intelligentsia* castellanocortesana ja havia perfilat prou bé unes quantes dècades abans.

Indubtablement, la col·laboració fiscal i militar era un problema urgent i constrenyedor per a l'acció de govern del ministeri d'Olivares, però la conservació i potència a llarg termini passava per la "*amistad y estrechez*" dels pobles. Aquest horitzó podia semblar completament utòpic si es contemplava la constel·lació de llengües, costums i "humors" dels pobles que integraven els vastos territoris de la monarquia del "rei Planeta", però semblava prou abastable dins l'àmbit estrictament hispanicopeninsular. Resulta evident que el comte duc, d'acord amb l'ideari i els préstecs, d'altra banda ben visibles, de teòrics com Baltasar Álamos de Barrientos, tenia format un concepte o projecte de "nació espanyola" integradora dels pobles peninsulars.

Tanmateix, encara que hi pogués haver una interrelació clara entre els objectius d'integració identitària i lingüística i els objectius d'integració políticoinstitucionals, indubtablement aquests darrers, i no pas els

"Indubtablement, la col·laboració fiscal i militar era un problema urgent i constrenyedor per a l'acció de govern del ministeri d'Olivares, però la conservació i potència a llarg termini passava per la "*amistad y estrechez*" dels pobles."

identitàriolingüístics, eren els prioritaris pels homes de govern que des del centre castellanocortès pilotaven el destí de la monarquia espanyola. Per això vaig entendre que la qüestió clau era si les accions polítiques i militars per cercar dita integració políticoinstitucional arrossegaren efectes en el terreny lingüístic. És a dir, tot donant per assentat que no havia existit cap programa d'unificació lingüística -evidentment en el sentit d'una castellanització-, calia veure si s'havien produït passes en aquesta direcció d'unificació no prioritària però si contemplada com un objectiu o horitzó a aconseguir pel poder castellanocortès.

El tipus d'accions polítiques amb efectes lingüístics podien ser diverses: la naturalització castellana de les elits socials a partir d'enllaços matrimonials o estratègies d'atracció cortesana, o també la introducció del castellà en les institucions i en l'administració de justícia. Aquestes accions no només estaven contemplades al "Gran Memorial" i en els textos dels teòrics castellanocortèsans, sinó que en el segle XVII es posaren en pràctica tant als territoris ibèrics com als italians. Tanmateix, els mateixos consellers i homes de govern que les propugnaven eren conscients de les limitacions d'aquests tipus de polítiques a l'hora d'expandir la llengua castellana entre les capes populars de les poblacions. Per això, vaig entendre que calia concentrar-se -tal com havia entrellucat Anna M. Torrent- en les accions i en els instruments polítics que podien tenir una repercussió lingüística "massiva", és a dir: les predicacions de la institució eclesiàstica i la creixent i continuada presència militar hispànica en les terres del Principat.

V. El tema dels sermons ja havia estat bastant treballat, especialment en la tesi doctoral d'Anna M. Torrent, però en la meua recerca vaig remarcar les derivacions lingüístiques de la seva dimensió política i la vinculació de les prèdiques amb els poders institucionals de l'època.

Així de la polèmica conciliar dels anys trenta, vaig subratllar que la llengua esdevingué objecte de controvèrsia i es convertí en un tema amb dimensió política a partir de la predicació i no pas al revés, ja que en les constitucions relatives a l'ensenyament de la doctrina cristiana mai es posà en qüestió que el català fos l'única llengua emprada pels eclesiàstics.

Què feia diferent la predicació dels sermons de l'ensenyament del catecisme? Evidentment el factor essencial de la diferenciació radicava en què els sermons no eren solament un vehicle d'adoctrinament religiós, sinó també polític i social, els quals així mateix, es trobaven integrats en les maquinàries ideologicopropagandístiques tant del poder reial com de la Diputació i del Consell de Cent.

El fet que el sermó fos un poderós instrument polític feia que el nexa entre el vehicle en què era divulgat el missatge (la llengua) i la naturalesa culturalingüística del poder que volia recolzar, agafés també una dimensió política. En el cas concret de la Catalunya del segle XVII, resultava ben clar per a tothom que la llengua castellana era la llengua "oficial" d'una monarquia hispànica dirigida des d'un centre castellanocortèsà radicat a Madrid d'ençà el regnat de Felip II. La llengua castellana era la llengua del rei, la dels consells, les juntes i els altres òrgans del govern central de la monarquia hispana, la llengua majoritàriament usada per l'administració reial delegada a les diferents províncies de l'imperi, etc. Però, també, per aquelles dates, igualment restava prou clar que a Portugal, Nàpols, els Països Baixos, Catalunya i d'altres parts d'aquell estat segmentat o monarquia composta, hi havia altres llengües "oficials" vinculades als poders provincials. A mitjan segle XVII, el català era la llengua de l'assemblea representativa de la comunitat política catalana, les Corts, i també era la llengua pròpia de la Diputació del General i del Consell de Cent, institucions cada vegada més distanciades al poder central de la monarquia hispànica.

"Què feia diferent la predicació dels sermons de l'ensenyament del catecisme? Evidentment el factor essencial de la diferenciació radicava en què els sermons no eren solament un vehicle d'adoctrinament religiós, sinó també polític i social"

Amb tot, en el cas dels sermons calia filar molt prim. Fins i tot, en els moments de màxima tibantor o de ruptura entre el poder castellanocortèsà i els de les institucions catalanes no sempre es donava una concordança entre la llengua emprada en la predicació i la naturalesa cultural i lingüística del poder al qual les prèdiques defensaven o vindicaven; és a dir, sermons en llengua castellana podien emanar d'unes institucions com la Diputació o Consell de Cent que tenien el català com a llengua "oficial", i això passava encara que aquestes institucions estiguessin enfrontades al poder castellanocortèsà. En la tria de la llengua del sermó, l'element polític hi era present, però dita tria també podia estar condicionada per factors de tipus pastoral, de mercat o d'audiència, així com altres circumstàncies més personals o faccionals. Altrament, calia parar atenció a la diferència de llengües que podia haver-hi entre la prèdica oral i la divulgació impresa del sermó; diferència o concordança entre el registre lingüístic oral i imprès que no sempre resultava fàcil d'establir.

D'enorme transcendència, però molt menys treballats, eren els efectes que les guerres, els allotjaments massius de tropes i l'ocupació militar del territori havien suposat en el terreny de la llengua i més concretament en l'extensió del castellà. D'entrada, em va semblar molt rellevant que totes les evidències documentals trobades sobre el contacte lingüístic entre els comandaments militars hispànics i la població civil autòctona mostressin que dit contacte fou fet en llengua castellana. Això incloïa registres ben diversos com la correspondència mantinguda entre els comandaments militars i els jurats o consols de les viles i ciutats; les salvaguardes atorgades a particulars o poblacions; les ordres de desarmament dels vilatans; o, fins i tot, les inscripcions entallades en pedra per recordar el càstig imposat als caps de les rebel·lions antifiscals i antimilitars. Encara que no existís cap directriu o disposició oficial al respecte, restava clar que el castellà era la llengua habitual i "oficial" del contacte lingüístic establert entre els exèrcits hispànics i la població civil. Fins i tot, comandaments que no la tenien com a pròpia, usaven

"D'enorme transcendència, però molt menys treballats, eren els efectes que les guerres, els allotjaments massius de tropes i l'ocupació militar del territori havien suposat en el terreny de la llengua i més concretament en l'extensió del castellà."

la llengua castellana com a vehicle de comunicació normal amb els “catalans”.

El *shift* lingüístic que caracteritzava el contacte idiomàtic entre els exèrcits espanyols i la població civil catalana havia estat detectat per Joan Lluís Marfany. Però, el professor Liverpool, fidel a la seva tesi de que la diglòssia era conseqüència d'un procés endogen, atribuïa el fenomen de la variació lingüística a un mecanisme psicològic “barreja de càlcul i de sentiment d'inferioritat”, amb uns fins bàsicament utilitaris. Altrament, també fidel a la seva altra tesi de què les classes populars no necessitaven el castellà, Marfany afirmava que la variació lingüística fruit d'aquest context militar, a penes va tenir rellevància.

La interpretació de Marfany tendia a rebaixar l'impacte lingüístic de la presència massiva de les tropes hispàniques a Catalunya, així com a obviar la posició dominant dels homes d'armes en el seu contacte lingüístic amb la població civil catalana, tot minimitzant quatre fets completament contrastats i de gran transcendència en el terreny de la llengua: 1. El gran volum de tropes hispàniques de parla castellana presents en les terres del Principat d'ençà la quarta dècada del segle XVII; 2. El fet que els comandaments hispànics, castellans, o no, tinguessin el castellà com a llengua “oficial” de comunicació amb les autoritats i, en general, amb la població catalana; 3. La llarga durada d'aquest contacte lingüístic i 4. El caràcter “desigual” de dit contacte, ja que els militars que empraven el castellà exercien un paper indiscutiblement dominant i intimidador en aquesta relació lingüística.

Aquest era un tipus de *shift* lingüístic que obeïa a uns mecanismes ben coneguts per la biologia, la psicologia i la sociolingüística evolutives. L'escenari d'una intimidació armada s'ubicaria en la tipologia de les *social fears* provocades per amenaces humanes, uns estímuls de temor que generarien uns processos d'adaptació individuals, un *social submissiveness system*, que en major o menor intensitat serien compartits pels membres de la comunitat afectada.

“Marfany afirmava que la variació lingüística fruit d'aquest context militar, a penes va tenir rellevància.”

En conseqüència, vaig interpretar que el *shift* lingüístic del català al castellà seria un cas més de contacte desigual entre llengües; tot recordant, tal com havien destacat John Wendel i Patrick Heinrich, que aquest contacte desigual ha jugat històricament un rol molt rellevant en la minorització i en la pèrdua de les llengües. Un procés de domini i de contacte lingüístic desigual que seria característic dels comportaments imperials antics i moderns, entre ells l'hispànic.

VI. Per acabar només voldria fer un petit apuntament del valor que pot tenir per al nostre present l'examen de les relacions entre llengua i política en el passat. Indubtablement la llengua se'ns apareix com un element cabdal, encara que no únic, en el procés de conformació d'aquests col·lectius humans de convivència que són les nacions. I, al meu entendre, la diversitat nacional i cultural lingüística tant del passat com del present, lluny de ser interpretada com un obstacle per avançar cap a autèntiques federacions basades en els valors de la llibertat i del compromís cívic, ha de ser vista com un recurs i valor positiu. Perquè no s'ha d'oblidar que l'aprenentatge i plenitud cívica d'una ciutadania responsable es produeix a través de cultures nacionals basades en realitats concretes, i no a partir de principis universalistes abstractes llunyans als individus, o d'altres fruit de la imposició històrica per la via de la força.

Antoni Simon Tarrés
Barcelona, 14 de juny de 2017

Fundació Congrés de Cultura Catalana

Rembla de Catalunya, 31 principal 1a B
08007 Barcelona

93 410 68 66 · info@fundccc.cat

www.fundccc.cat